

ΕΥΛΙΜΕΝΗ

ΣΕΙΡΑ ΑΥΤΟΤΕΛΩΝ ΕΚΔΟΣΕΩΝ

2

ΜΕΛΕΤΕΣ ΣΤΗΝ ΚΛΑΣΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ,
ΤΗΝ ΕΠΙΓΡΑΦΙΚΗ, ΤΗ ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΠΑΠΥΡΟΛΟΓΙΑ

Αρχαιολογία και Τέχνη στα Δωδεκάνησα

κατά την Ύστερη Αρχαιότητα

Πρακτικά ημερίδας στη μνήμη του Ηλία Κόλλια, Ρόδος 19 Νοεμβρίου 2011

Επιμέλεια έκδοσης

ΝΕΚΤΑΡΙΟΣ ΖΑΡΡΑΣ – ΜΑΝΟΛΗΣ Ι. ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ

Μεσογειακή Αρχαιολογική Εταιρεία
Ρέθυμνο 2014

ΕΚΔΟΣΕΙΣ

ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΗ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ
Π. Μανουσάκη 5–Β. Χάλη 8
GR 741 00–Ρέθυμνο

ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ–ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΕΚΔΟΣΗΣ

Δρ. Νίκος Λίτινας (Ρέθυμνο)
Αναπλ. Καθ. Μανόλης Ι. Στεφανάκης (Ρόδος)

ΒΟΗΘΟΙ ΕΚΔΟΣΗΣ

Δρ. Δήμητρα Τσαγκάρη (Αθήνα)
Δρ. Σταυρούλα Οικονόμου (Αθήνα)

PUBLISHER

MEDITERRANEAN
ARCHAEOLOGICAL SOCIETY
P. Manousaki 5–V. Chali 8
GR 741 00–Rethymno

PUBLISHING DIRECTORS, EDITORS-IN-CHIEF

Dr. Nikos Litinas (Rethymno)
Assoc. Prof. Manolis I. Stefanakis (Rhodes)

ASSISTANTS TO THE EDITOR

Dr. Dimitra Tsangari (Athens)
Dr. Stavroula Oikonomou (Athens)

Με την ευγενική στήριξη της Ιεράς Μητροπόλεως Ρόδου

ΕΥΛΙΜΕΝΗ 2014
EULIMENE

ISBN: 978-618-80666-1-8

Η *EYAIMENH ΣΕΙΡΑ Αυτοτελών Εκδόσεων* περιλαμβάνει μελέτες στην Κλασική Αρχαιολογία, την Επιγραφική, τη Νομισματική και την Παπυρολογία εστιάζοντας στον Ελληνικό και Ρωμαϊκό κόσμο της Μεσογείου από την Υστερομινωική / Υπομινωική / Μυκηναϊκή εποχή (12^{ος} / 11^{ος} αιώνας π.Χ.) έως και την Ύστερη Αρχαιότητα (5^{ος} / 6^{ος} αιώνας μ.Χ.). Πρόκειται για δοκίμια που δεν μπορούν, λόγω της μεγάλης έκτασής τους, να ενταχθούν στην ετήσια επιστημονική έκδοση της *EYAIMENHΣ*, όπως μονογραφίες, πρακτικά συνεδρίων και συμποσίων, δημοσιεύσεις ανασκαφών, συντάγματα νομισμάτων και εκδόσεις επιγραφών και παπύρων. Η *EYAIMENH ΣΕΙΡΑ* περιλαμβάνει, επίσης, μελέτες στην Ανθρωπολογία, Παλαιοδημογραφία, Παλαιοπεριβάλλον, Παλαιοβοτανολογία, Ζωοαρχαιολογία, Αρχαία Οικονομία και Ιστορία των Επιστημών, εφόσον αυτές εμπίπτουν στα προαναφερθέντα γεωγραφικά και χρονικά όρια. Ευρύτερες μελέτες στην Κλασική Φιλολογία και Αρχαία Ιστορία θα γίνονται δεκτές, εφόσον συνδέονται άμεσα με μία από τις παραπάνω επιστήμες. Η *EYAIMENH ΣΕΙΡΑ* δεν εκδίδεται περιοδικά.

Παρακαλούνται οι συγγραφείς να λαμβάνουν υπόψη τους τις παρακάτω οδηγίες:

1. Οι εργασίες υποβάλλονται στην Ελληνική, Αγγλική, Γερμανική, Γαλλική ή Ιταλική γλώσσα. Κάθε εργασία συνοδεύεται από μία εκτενή περίληψη μέχρι 3.000 λέξεις, σε γλώσσα άλλη από αυτή του κειμένου.
2. Συντομογραφίες δεκτές σύμφωνα με το *American Journal of Archaeology, Numismatic Literature*, J.F. Oates *et al.*, *Checklist of Editions of Greek and Latin Papyri, Ostraca and Tablets, ASP*.
3. Οι εικόνες πρέπει να υποβάλλονται σε μορφή αρχείου .tiff ή .jpg και σε ανάλυση τουλάχιστον 1,200 dpi (dots per inch) προκειμένου για γραμμικά σχέδια και 400 dpi για ασπρόμαυρες εικόνες (στην κλίμακα του γκρι). Όλα τα εικονογραφικά στοιχεία πρέπει να είναι αριθμημένα σε απλή σειρά.
4. Οι εργασίες υποβάλλονται σε ένα εκτυπωμένο αντίτυπο, συνοδευόμενο από το κείμενο και τις εικόνες σε ηλεκτρονικό μέσο αποθήκευσης δεδομένων (CD, DVD).

Είναι υποχρέωση του κάθε συγγραφέα να εξασφαλίσει γραπτή άδεια για την αναπαραγωγή υλικού που έχει δημοσιευτεί αλλού ή είναι αδημοσίευτο.

Οι συγγραφείς θα λαμβάνουν ανάτυπο της εργασίας τους σε ηλεκτρονική μορφή αρχείου .pdf και 10 τόμους *EYAIMENH ΣΕΙΡΑ*, τιμής ένεκεν.

Μεσογειακή Αρχαιολογική Εταιρεία, Π. Μανουσάκη 5 – Β. Χάλη 8, Ρέθυμνο – GR 74100

Δρ. Νίκος Λιτinas, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Τμήμα Φιλολογίας, Ρέθυμνο – GR 74100

Δρ. Μανώλης Ι. Στεφανάκης, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Τμήμα Μεσογειακών Σπουδών, Ρόδος – GR 85100

web: <http://www.eulimene.eu/>

The *EULIMENE SERIES of Independent Publications* accommodates book-length studies in the fields of Classical Archaeology, Epigraphy, Numismatics, and Papyrology, with particular interest in the Greek and Roman Mediterranean world. The time span covered by the *EULIMENE SERIES* runs from the Late Minoan / Sub Minoan / Mycenaean period (12th / 11th cent. BC) through to the Late Antiquity (5th / 6th cent. AD). The *EULIMENE SERIES* is designed to accommodate extended essays too long for inclusion in the *EULIMENE* annual scientific Journal and they can be single author monographs, proceeding of *colloquia* and congresses, excavation publications, numismatic corpora and editions of inscriptions and papyri. *EULIMENE SERIES* also welcomes studies on Anthropology, Palaeodemography, Palaeo-environment, Botanical and Faunal Archaeology, the Ancient Economy and the History of Science, so long as they conform to the geographical and chronological boundaries noted. Broader studies on Classics or Ancient History will be welcome, though they should be strictly linked with one or more of the areas mentioned above. The *EULIMENE SERIES* appears irregularly.

It will be very much appreciated if contributors consider the following guidelines:

1. Contributions should be in either of the following languages: Greek, English, German, French or Italian. Each paper should be accompanied by an extended summary up to 3.000 words is required, in a language other than that of the volume.
2. Accepted abbreviations are those of *American Journal of Archaeology, Numismatic Literature*, J.F. Oates *et al.*, *Checklist of Editions of Greek and Latin Papyri, Ostraca and Tablets, ASP*.
3. Illustrations should be submitted in .tiff or .jpg format of at least 1,200 dpi (dots per inch) for line art and 400 dpi for halftones (grayscale mode) resolution. All illustrations should be numbered in a single sequence.
4. Contributions should be submitted in one hard copy and a version on a digital storage media (CD, DVD).

It is the author's responsibility to obtain written permission to quote or reproduce material which has appeared in another publication or is still unpublished.

Offprint of the work in .pdf format and 10 volumes of the *EULIMENE SERIES* will be provided to the authors free of charge.

Mediterranean Archaeological Society, P. Manousaki 5 – V. Chali 8, Rethymnon – GR 74100

Dr. Nikos Litinas, University of Crete, Department of Philology, Rethymno – GR 74100

Dr. Manolis I. Stefanakis, University of the Aegean, Department of Mediterranean Studies, Rhodes – GR 85100

web: <http://www.eulimene.eu/>

ΣΤΗ ΜΝΗΜΗ ΤΟΥ ΗΛΙΑ ΚΟΛΛΙΑ

Περιεχόμενα
ΕΥΛΙΜΕΝΗ ΣΕΙΡΑ ΑΥΤΟΤΕΛΩΝ ΕΚΔΟΣΕΩΝ 2 (2014)

List of Contents	
EULIMENE SERIES OF INDEPENDENT PUBLICATIONS 2 (2014)	
Χαιρετισμός του Σεβασμιωτάτου Μητροπολίτου Ρόδου.....	8
Χαιρετισμός της Προϊσταμένης της Εφορείας Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου.....	9
Πρόλογος των επιμελητών της έκδοσης	10
Περίληψεις / Summaries / Zusammenfassungen / Sommaires / Riassunti.....	13
Νικόλαος Γκιολές , Η αρχιτεκτονική εξέλιξη της Ύστερης Αρχαιότητας	21
Ιωάννης Βολανάκης , Τα παλαιοχριστιανικά μνημεία της νήσου Ρόδου – Νεότερα ευρήματα	33
Παναγιώτα Ασημακοπούλου-Ατζακά , Τα ψηφιδωτά δάπεδα των νησιών του Αιγαίου, με έμφαση στα Δωδεκάνησα, κατά την Ύστερη Αρχαιότητα. Σχέσεις με τα ψηφιδωτά των προς Ανατολάς γειτονικών περιοχών.....	41
Nektarios Zarras , Early byzantine mosaic pavements from the Chatziandreou Basilica («Great Basilica») in Rhodes.....	81
Ελένη Παπαβασιλείου , Γενικές παρατηρήσεις για τη γλυπτική στη Ρόδο κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο: τύποι κιονοκράνων.....	105
Ναταλία Πούλου-Παπαδημητρίου , Θαλάσσιοι δρόμοι στο Αιγαίο κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο: η μαρτυρία της κεραμικής.....	127
Angeliki Katsioti , The circulation of cypriot lamps in Late Roman – Early Byzantine Rhodes, Greece	153
Σοφία Ντιντιούμη , Εργαστήρια κεραμικής στα Δωδεκάνησα κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο: το παράδειγμα της Κω.....	167
Μιχάλης Κουτελλάς , Παλαιοχριστιανική Κάλυμνος.....	189
Άννα–Μαρία Κάσδαγλη , Το νόμισμα στα Δωδεκάνησα από τον 4 ^ο έως τον 7 ^ο αιώνα	217

ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΣΕΒΑΣΜΙΩΤΑΤΟΥ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ ΡΟΔΟΥ

Η επιστημονική έρευνα σχετικά με τους πρώτους αιώνες της Χριστιανοσύνης στη Δωδεκάνησο αποτελούσε ανέκαθεν ένα ζητούμενο, όχι μόνον για την ακαδημαϊκή κοινότητα, αλλά και για την Ιερά Μητρόπολη Ρόδου και τον λαό της Δωδεκανήσου.

Σταθερή και αμετάκλητη υπήρξε η βούληση προς αυτό τον σκοπό εκ μέρους της Ιεράς Μητροπόλεως Ρόδου, η οποία ενίσχυσε ενεργά την έρευνα προς αυτή την κατεύθυνση τα τελευταία χρόνια.

Ο ανά χείρας τόμος, με τίτλο «Αρχαιολογία και Τέχνη στα Δωδεκάνησα κατά την Ύστερη Αρχαιότητα», αποτυπώνει με τον πιο επιστημονικό και τεκμηριωμένο τρόπο τα αποτελέσματα της ομώνυμης ημερίδας που έλαβε χώρα στη Ρόδο στις 19 Νοεμβρίου 2011 και έρχεται ως το επιστέγασμα της από του 2011 έρευνας του Τμήματος Μεσογειακών Σπουδών στο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος «Παλαιοχριστιανικές Βασιλικές Ρόδου», που χρηματοδότησε εξ ολοκλήρου η Ιερά Μητρόπολις Ρόδου.

Για πρώτη φορά, σε ένα συλλογικό έργο παρουσιάζονται με άρτιο τρόπο και επιστημονικό κύρος, από τους καθ' ύλην ειδικούς επιστήμονες, πτυχές της ιστορίας, της θρησκευτικής και κοσμικής τέχνης, καθώς και της καθημερινής ζωής της Δωδεκανήσου κατά τους πρώτους Χριστιανικούς Χρόνους και την Πρώιμη Βυζαντινή Περίοδο.

Συγχαίρουμε τους αγαπητούς πανεπιστημιακούς δασκάλους και ερευνητές Νεκτάριο Ζάρρα και Μανόλη Στεφανάκη για την πρωτοβουλία τους και την ολοκλήρωση του δύσκολου έργου τους και ευχόμαστε η παρούσα έκδοση να αποτελέσει την αφετηρία για την εις βάθος μελέτη του Παλαιοχριστιανικού και Βυζαντινού υλικού πολιτισμού και ιστορίας της Δωδεκανήσου, πολλές πτυχές των οποίων παραμένουν ακόμη άγνωστες.

Ο ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΗΣ

† Ο ΡΟΔΟΥ ΚΥΡΙΛΛΟΣ

ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΠΡΟΪΣΤΑΜΕΝΗΣ ΤΗΣ ΕΦΟΡΕΙΑΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΟΥ

Το 2011 η 4^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, αποδέχτηκε, ως όφειλε, την πρόταση του Τμήματος Μεσογειακών Σπουδών του Πανεπιστημίου Αιγαίου να συμμετέχει στη διοργάνωση της Ημερίδας «Αρχαιολογία και Τέχνη στα Δωδεκάνησα κατά την Ύστερη Αρχαιότητα» για τρεις λόγους: Πρώτον, ως περιφερειακή μονάδα του Υπουργείου Πολιτισμού, είναι υπεύθυνη για την έρευνα, τη μελέτη, την ανάδειξη, την προστασία και τη διαχείριση εκατοντάδων παλαιοχριστιανικών μνημείων και συνόλων στα Δωδεκάνησα. Δεύτερον, διότι οι Εφορείες Αρχαιοτήτων, ως ενεργοί φορείς και με διττό, διοικητικό και επιστημονικό ρόλο, στελεχώνονται από αξιόλογους και κατηρτισμένους αρχαιολόγους με πολυετή ανασκαφική εμπειρία και πλούσιο συγγραφικό έργο σε θέματα αρχαιολογίας και τέχνης της ύστερης αρχαιότητας. Τρίτον, διότι η δράση αυτή, έδινε στους εμπλεκόμενους επιστημονικούς φορείς, μια πρώτη ευκαιρία έμπρακτης συνεργασίας, και άνοιγε προοπτικές υλοποίησης νέων σχεδίων, σηματοδοτώντας την απαρχή ενός κύκλου συνεργασιών της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας με τα Πανεπιστήμια και άλλα ερευνητικά κέντρα. Μια σύμπραξη φορέων που εμπεριέχει τα στοιχεία της επικοινωνίας και της ανταλλαγής τεχνογνωσίας και ιδεών, μέσα σε ένα πλαίσιο ισοτιμίας και συλλογικότητας, όπου ενισχύεται η έρευνα και ο διάλογος και καλλιεργείται η γνώση και η δημιουργικότητα. Τέτοιες δράσεις συμβάλλουν και προωθούν την έρευνα, γίνονται αφορμή να δημιουργηθούν σε έναν τόπο επιστημονικοί πυρήνες και είναι επωφελή όχι μόνο για τους συμμετέχοντες φορείς και τα μέλη τους αλλά και για τη τοπική κοινωνία.

Οι εισηγήσεις των έγκριτων καθηγητών και οι εμπεριστατωμένες ομιλίες των συναδέλφων αρχαιολόγων της Υπηρεσίας και του Πανεπιστημίου Αιγαίου, που μελετούν επί σειρά ετών θέματα τοπογραφίας, αρχιτεκτονικής, γλυπτικής, νομισματικής, κεραμικής και είναι γνώστες των μνημείων της Ρόδου και των άλλων νησιών, και οι οποίες εγγυήθηκαν τότε την επιτυχία της ημερίδας, δημοσιεύονται σήμερα στον ανά χείρας τόμο, δημιουργώντας ένα πρώτο συλλογικό «εργαλείο» για την περαιτέρω μελέτη της ύστερης αρχαιότητας στα Δωδεκάνησα.

Ευχαριστίες απευθύνονται στον Αναπληρωτή Καθηγητή του Πανεπιστημίου Αιγαίου, κ. Μανόλη Στεφανάκη και τον δρ. Νεκτάριο Ζάρρα, αρχαιολόγο, διδάσκοντα στο ίδιο Πανεπιστήμιο, για τον συντονισμό και την επιμέλεια των πρακτικών.

Αρωγός, πολλαπλά, στο εγχείρημα αυτό υπήρξε η Ιερά Μητρόπολη Ρόδου και προσωπικά ο Σεβασμιότατος μητροπολίτης κ.κ. Κύριλλος, ιεράρχης εγνωσμένου κύρους και ανοικτών πνευματικών οριζόντων.

Δρ. Μαρία Μιχαηλίδου

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΤΩΝ ΕΠΙΜΕΛΗΤΩΝ ΤΗΣ ΕΚΔΟΣΗΣ

Η Ημερίδα με τίτλο «Αρχαιολογία και Τέχνη στα Δωδεκάνησα κατά την Ύστερη Αρχαιότητα», τα Πρακτικά της οποίας περιλαμβάνονται στον παρόντα τόμο, αποτέλεσε το επιστέγασμα του ερευνητικού προγράμματος που υλοποιήθηκε από το Τμήμα Μεσογειακών Σπουδών του Πανεπιστημίου Αιγαίου σε συνεργασία με την 4^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων και με αποκλειστική οικονομική στήριξη της Ιεράς Μητροπόλεως Ρόδου¹. Η κοινή δράση των δύο φορέων αποτελεί γεγονός πρωταρχικής σημασίας, διότι αναδεικνύει τα κοινά ενδιαφέροντα του Πανεπιστημίου Αιγαίου και της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας Δωδεκανήσων και κυρίως τις δυνατότητές τους στην οργάνωση επιστημονικών προγραμμάτων, τα οποία στοχεύουν στην αξιοποίηση και προβολή του αρχαιολογικού πλούτου της νησιωτικής Ελλάδας. Ήταν, λοιπόν, σχεδόν αυτονόητο ότι μέσα από αυτή την επιστημονική συνάντηση θα τιμούσαμε τον άνθρωπο που αφιέρωσε τη ζωή του στην ανάδειξη και προστασία των πρωτοχριστιανικών και μεσαιωνικών μνημείων των Δωδεκανήσων και έναν ερευνητή που εκτιμούσε την αξία των επιστημονικών συνεργασιών, τον Ηλία Κόλλια. Αρκετά από τα πορίσματα που παρουσιάζονται εδώ αποτελούν συνέχεια των προσωπικών του επιστημονικών ερευνών, αλλά και των ευρύτερων προσπαθειών για την ανάδειξη και μελέτη όχι μόνο του μνημειακού πλούτου των Δωδεκανήσων, αλλά και του σημαντικού υλικού που φυλάσσεται στις αποθήκες της 4^{ης} ΕΒΑ, όπως αρχιτεκτονικά γλυπτά, κεραμική και νομίσματα.

Στα Πρακτικά περιλαμβάνονται δέκα μελέτες, από τις δώδεκα συνολικά ανακοινώσεις που παρουσιάστηκαν στην Ημερίδα, οι οποίες καλύπτουν ένα αρκετά ευρύ φάσμα για την αρχαιολογία και την τέχνη στα Δωδεκάνησα κατά την ύστερη αρχαιότητα. Την πρώτη μελέτη με γενικότερο περιεχόμενο για την εξέλιξη της αρχιτεκτονικής την περίοδο αυτή ακολουθεί η σύντομη παρουσίαση νέων παλαιοχριστιανικών βασιλικών στην ύπαιθρο της Ρόδου. Για τα ψηφιδωτά δάπεδα αφιερώνονται δύο άρθρα: στο πρώτο, εξετάζονται οι σχέσεις των ψηφιδωτών δαπέδων των νησιών του Αιγαίου με τις γειτονικές περιοχές της Ανατολικής Μεσογείου, με την προσθήκη νεότερων στοιχείων και νέου φωτογραφικού υλικού. Στο δεύτερο, επιχειρείται η συνολική εξέταση των διακοσμητικών φάσεων της βασιλικής Χατζηανδρέου στους περισσότερο τεκμηριωμένους χώρους της βασιλικής με βάση τα ανασκαφικά στοιχεία από τη μελέτη των ημερολογίων και τη δημοσίευση νέου υλικού από το φωτογραφικό αρχείο της 4^{ης} ΕΒΑ. Η γλυπτική αντιπροσωπεύεται με μία μελέτη, στην οποία εξετάζονται συγκεκριμένοι τύποι κιονοκράνων, όπως τα «λυρόσχημα» και τα ιωνικά με συμφυή επιθήματα από τη συλλογή γλυπτών της 4^{ης} ΕΒΑ. Ακολουθούν τρεις μελέτες για την κεραμική, οι οποίες εξετάζουν σημαντικά ζητήματα της σύγχρονης έρευνας, προσφέροντας νέα στοιχεία για: α) την κυκλοφορία στο Αιγαίο συγκεκριμένων ειδών εισηγμένης, αλλά και τοπικής κεραμικής, β) την

¹ Για το ερευνητικό πρόγραμμα, βλ. Μ.Ι. Στεφανάκης - Ν. Ζάρρας - Ε. Παπαβασιλείου, «Η ύστερη αρχαιότητα στη Δωδεκάνησο: Παλαιοχριστιανικές βασιλικές της Ρόδου. Μια ερευνητική συνεργασία του Τμήματος Μεσογειακών Σπουδών του Πανεπιστημίου Αιγαίου και της 4^{ης} Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων», *ΔωδΧρ* 25 (2012), 162-180.

κυκλοφορία των κυπριακών λυχναριών στη Ρόδο και τις αλλαγές στις αγορές του Αιγαίου που επέφερε η ανάπτυξη των ροδιακών λυχναριών και γ) την τυπολογία και την παραγωγή των δωδεκανησιακών εργαστηρίων κεραμικής με αφορμή τα παραδείγματα που έχουν εντοπιστεί στην Κω. Η παλαιοχριστιανική Κάλυμνος είναι το θέμα της επόμενης μελέτης, στην οποία παρουσιάζονται τα νεότερα πορίσματα της έρευνας για τους παραθαλάσιους οικισμούς, τις βασιλικές, τις λουτρικές εγκαταστάσεις και τους τάφους και ο τόμος κλείνει με το άρθρο για τη νομισματική μαρτυρία στα Δωδεκάνησα από τον 4^ο μέχρι τον 7^ο αιώνα.

Η έκδοση των Πρακτικών πραγματοποιήθηκε χάρις στην οικονομική ενίσχυση της Ιεράς Μητροπόλεως Ρόδου, που ενσαρκώνεται στο πρόσωπο του αρωγού σε αρκετές από τις αρχαιολογικές δραστηριότητες του Πανεπιστημίου Αιγαίου, μητροπολίτη Ρόδου κ. Κυρίλλου. Τον ευχαριστούμε θερμά. Ευχαριστούμε επίσης την προϊσταμένη της Εφορείας Αρχαιοτήτων Δωδεκανησου Δρ. Μαρία Μιχαηλίδου για τη στήριξή της, τόσο κατά τη διοργάνωση της Ημερίδας όσο και κατά τη διάρκεια επιμέλειας των Πρακτικών, καθώς και τη συνάδελφο αρχαιολόγο στην ίδια Εφορεία, Ελένη Παπαβασιλείου για τη συμμετοχή της στην οργάνωση της Ημερίδας. Ιδιαίτερος ευχαριστούμε τους συγγραφείς του τόμου για την ανταπόκρισή τους στην πρωτοβουλία μας να προχωρήσουμε στην έκδοση των Πρακτικών και για την άψογη συνεργασία μας σε όλο αυτό το διάστημα της προετοιμασίας της έκδοσης. Πολλές ευχαριστίες απευθύνονται, τέλος, στην Προϊσταμένη του Τμήματος Δημοσιευμάτων του ΤΑΠΑ, κα. Ελένη Κώτσου, η πολύτιμη εμπειρία της οποίας συνέβαλε κατά πολύ στην ολοκλήρωση της παρούσας έκδοσης.

Νεκτάριος Ζάρρας – Μανόλης Ι. Στεφανάκης

ΤΟ ΝΟΜΙΣΜΑ ΣΤΑ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΑ ΑΠΟ ΤΟΝ 4^ο ΕΩΣ ΤΟΝ 7^ο ΑΙΩΝΑ

Η παλαιοχριστιανική περίοδος αποτελεί τη μετάβαση από τον αρχαίο κόσμο στο Βυζάντιο και τον μεσαίωνα. Για τους νομισματολόγους, χωρίζεται σε δύο ευδιάκριτα μέρη. Το πρώτο ξεκινά με τη νομισματική μεταρρύθμιση του αυτοκράτορα Διοκλητιανού το 294 μ.Χ. και τελειώνει το 498 με μία άλλη μεταρρύθμιση, αυτήν του Αναστασίου Α'. Το δεύτερο μέρος ξεκινά με τη μεταρρύθμιση του Αναστασίου και, ουσιαστικά, τελειώνει με το θάνατο του Κώνσταντος Β' το 668 μ.Χ. Στην πραγματικότητα, με τη μεταρρύθμιση του Αναστασίου ξεκινά επίσημα η Βυζαντινή νομισματοκοπία. Για όσους ασχολούνται με την ιστορική έρευνα είναι χρήσιμος ο διαχωρισμός της ιστορίας σε περιόδους, γιατί διευκολύνει την οργάνωση και την ανάλυση και αποτελεί ένα είδος συντομογραφίας στην επικοινωνία μεταξύ των ειδικών. Όμως, κάθε μελετητής οφείλει να μην ξεχνά ότι τα όρια των περιόδων δεν είναι απόλυτα, επειδή σχεδόν πάντα μεσολαβούν διαστήματα μεταβατικά, όπου τα κυρίαρχα χαρακτηριστικά μίας περιόδου δεν έχουν πλήρως εκδηλωθεί, ή δεν έχουν ακόμη τελείως εξαφανιστεί. Και, αν ο συγκεκριμένος διαχωρισμός διευκολύνει τους νομισματολόγους, οι ερευνητές άλλων ιστορικών τεκμηρίων μπορούν να θέτουν διαφορετικά όρια στην παλαιοχριστιανική περίοδο, κάτι απολύτως θεμιτό.

Το νόμισμα που κυκλοφόρησε στα Δωδεκάνησα κατά τα παλαιοχριστιανικά χρόνια είναι το νόμισμα της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, και για τον λόγο αυτό καλό είναι να εξετασθεί, συνοπτικά, η εξέλιξή του¹. Τα νομίσματα της αυτοκρατορίας έφεραν προτομή στον εμπροσθότυπο και, συνήθως, θεότητα ή προπαγανδιστική παράσταση στον οπισθότυπο. Την εποχή του Αυγούστου (27 π.Χ.-14 μ.Χ.) συστηματοποιήθηκε η κοπή νομισμάτων σε τρία μέταλλα: χρυσό, άργυρο και χαλκό. Με χρυσά και αργυρά νομίσματα ο αυτοκράτορας πλήρωνε το στράτευμα και τους διοικητικούς υπαλλήλους του. Το πολύτιμο μέταλλο για την κοπή τους προερχόταν από τα λάφυρα που συγκεντρώνονταν σε νικηφόρες εκστρατείες, από την προσωπική περιουσία του αυτοκράτορα, από την εκμετάλλευση ορυχείων και από τη φορολογία, επειδή το κράτος δεχόταν την πληρωμή των φόρων μόνο σε πολύτιμο μέταλλο. Τα χάλκινα νομίσματα, που η αξία τους ήταν πλασματική, χρησιμοποιούνταν κυρίως από τους πολίτες για τις καθημερινές τους συναλλαγές, ειδικά στο αστικό περιβάλλον, και το κράτος δεν έδινε τόση σημασία στην κοπή τους, αν και ως διαδικασία ήταν επικερδής².

Οι επεκτατικοί πόλεμοι και η οικονομική εκμετάλλευση των επαρχιών απέδωσαν στους Ρωμαίους, και ειδικά στην ανώτερη τάξη, άμεσα και τεράστια κέρδη. Όμως ο

¹ R.A.G. Carson, *Coins of the Roman Empire*, Λονδίνο 1999.

² A.H.M. Jones, *The Decline of the Ancient World*, Λονδίνο 1978, 161-168.

στρατός, που ήταν απαραίτητος για τη διατήρηση των κατακτήσεων, ήταν ιδιαίτερα δαπανηρός και η έκταση της ρωμαϊκής επικράτειας πολύ μεγάλη για τα επικοινωνιακά μέσα της εποχής. Έτσι, ο έλεγχος της περιφέρειας από την κεντρική εξουσία σε περιόδους κρίσης ήταν αναποτελεσματικός. Το πρόβλημα αυτό επέσυρε μεγάλη πολιτική αστάθεια, που με τη σειρά της επιδεινώνει την κατάσταση της οικονομίας. Η έλλειψη μετάλλου για την κοπή χρυσού και αργυρού νομίσματος για την πληρωμή των στρατιωτών συχνά ανάγκαζε τις αρχές να διακόπτουν την παραγωγή χρυσών νομισμάτων ή να ελαττώνουν την περιεκτικότητα των αργυρών νομισμάτων σε πολύτιμο μέταλλο. Εκτός από τις εξεγέρσεις στις λεγεώνες, που ανέβαζαν και κατέβαζαν αυτοκράτορες, το αποτέλεσμα ήταν πληθωρισμός, αποθησαυρισμός των νομισμάτων καλής ποιότητας, που εξαφανίζονταν από την κυκλοφορία, και κοινωνική αναταραχή: οι δανειστές έχαναν τεράστια ποσά, και η έλλειψη ρευστού επιδεινώνει την οικονομική ύφεση, που έπληττε μεγάλη μερίδα του πληθυσμού³.

Όταν ο αυτοκράτορας που κατείχε την εξουσία διέθετε διοικητικές ικανότητες, ένα από τα μέτρα που έπαιρνε για την εξυγίανση των οικονομικών του κράτους ήταν και η νομισματική μεταρρύθμιση που, προσωρινά τουλάχιστον, βελτιώνει την ποιότητα των νομισμάτων και έθετε σε κυκλοφορία νέους νομισματικούς τύπους. Έτσι, όταν ο αυτοκράτορας Διοκλητιανός (284-305) αναδιοργάνωσε διοικητικά την αυτοκρατορία, προχώρησε σε νομισματική μεταρρύθμιση το 294 μ.Χ. Το αποτέλεσμα αυτής της μεταρρύθμισης, με ορισμένες τροποποιήσεις από τον μεγάλο Κωνσταντίνο (306-337), αποτέλεσε τη βάση του ρωμαϊκού νομίσματος για τα επόμενα διακόσια χρόνια.

Τον 1^ο και τον 2^ο μ.Χ. αιώνα, στις ανατολικές επαρχίες της αυτοκρατορίας πολλές πόλεις ή ομοσπονδίες πόλεων έκοβαν ακόμη δικά τους χάλκινα νομίσματα με τοπική κυκλοφορία. Αυτή η παραγωγή έληξε την εποχή του αυτοκράτορα Πρόβου (276-282). Στο εξής τα μόνα έγκυρα νομίσματα ήσαν εκείνα που κόβονταν από τα αυτοκρατορικά νομισματοκοπεία⁴.

Κάθε νομισματοκοπείο, όπου και να βρισκόταν, συχνά έκοβε νομίσματα με την προτομή και συναυτοκρατόρων που ασκούσαν διοικητικά καθήκοντα σε κάποιο τμήμα της αυτοκρατορίας. Επιπλέον, στα νομίσματα συχνά εμφανίζονται τα πορτραίτα συγγενών του αυτοκράτορα. Έτσι, για παράδειγμα, υπάρχουν νομίσματα του μεγάλου Κωνσταντίνου με την προτομή της μητέρας του, της αγίας Ελένης, της δεύτερης συζύγου του, της Φαύστας, τριών γιών του (του Κρίσπου, του Κωνσταντίνου και του Κωνσταντίου), και δύο ανηψιών του (του Δαλαματίου και του Αννιβαλλιανού). Ένα άλλο χαρακτηριστικό της νομισματοκοπίας κατά το διάστημα 294-498 είναι η συστηματική

³ Για την ιστορία της περιόδου η βιβλιογραφία είναι τεράστια. Αναφέρονται εδώ, ως προσωπική επιλογή της γράφουσας, τα ακόλουθα συγγράμματα: J.B. Bury, *History of the Late Roman Empire from the Death of Theodosius I to the Death of Justinian*, Νέα Υόρκη 1958 (επανεκδοση του έργου του 1923, σήμερα προσβάσιμη στο διαδίκτυο)· G. Ostrogorsky, *History of the Byzantine State*, Οξφόρδη 1980· S. Mitchell, *A History of the Later Roman Empire AD 284-641*, Οξφόρδη 2007· A. Cameron, *Η Υστερή Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία*, Αθήνα 2000· J. Moorhead, *The Roman Empire Divided 400-700*, Harlow 2001. Για την οικονομική και θεσμική ιστορία ειδικότερα, βλ. A.H.M. Jones, *The Later Roman Empire, 284-602. A Social, Economic and Administrative Survey*, 2 τ., Βαλτιμόρη 1986· Α. Λαΐου, *Οικονομική ιστορία του Βυζαντίου από τον 7ο έως τον 15ο αιώνα*, Αθήνα 2006, τ. α', σ. 281-358, τ. γ', σ. 41-140· M. Hendy, *Studies in the Byzantine Monetary Economy 300-1450*, Cambridge 1985.

⁴ Το διάστημα 276-296/7, ελληνικά αυτοκρατορικά νομίσματα κόβονταν ακόμη στην Αίγυπτο. D.R. Sear, *Greek Imperial Coins and their Values*, Λονδίνο 2001, 465.

αναγραφή, πάνω σε κάθε νόμισμα, του ονόματος του νομισματοκοπέιου από το οποίο προερχόταν⁵.

Από την εποχή του Αυγούστου ως και τον 5^ο αιώνα λειτούργησαν περί τα σαράντα αυτοκρατορικά νομισματοκοπέια, γεγονός που αντανακλά τη διασπορά των στρατευμάτων, την κινητικότητα των αυτοκρατόρων, την πολιτική αστάθεια και το σύστημα της συμβασιλείας που, κατά καιρούς, επανεμφανιζόταν για σύντομα ή μεγαλύτερα διαστήματα. Από τα νομισματοκοπέια αυτά τα δεκαοκτώ λειτούργησαν για μέρος τουλάχιστον του 4^{ου} αιώνα, ενώ δεκαπέντε λειτουργούσαν ακόμη τον 6^ο αιώνα. Οκτώ από τα νομισματοκοπέια βρίσκονταν στο δυτικό τμήμα της αυτοκρατορίας, και από αυτά μόνο η Ρώμη, η Ραβέννα και η Καρχηδόνα (αν και κατά τον 6ο αιώνα βρίσκονταν στα χέρια βαρβάρων ηγεμόνων για ικανό διάστημα), εξακολούθησαν να κόβουν αυτοκρατορικό νόμισμα και τον 7^ο αιώνα⁶. Στα νομισματοκοπέια αυτά τον 6^ο και τον 7^ο αιώνα προστέθηκαν και μερικά νέα, όπως της Κατάνης (582), των Συρακουσών (580) και της Νεαπόλεως (660). Στο ανατολικό τμήμα της αυτοκρατορίας τον 4^ο αιώνα λειτούργησαν εννέα νομισματοκοπέια, και τα έξι εξακολουθούσαν να λειτουργούν και στις αρχές του 7^{ου}. Πρόκειται για τα νομισματοκοπέια της Κωνσταντινούπολης, της Θεσσαλονίκης, της Νικομήδειας, της Κυζίκου, της Αντιόχειας και της Αλεξάνδρειας. Εκτός από αυτά, κατά καιρούς λειτούργησαν και άλλα, όπως της της Κύπρου, της Χερσώνος στον Εύξεινο Πόντο και της Αλεξανδρέττας, της Σελεύκειας, και της Ισαύρας, κυρίως για να εξυπηρετήσουν τις ανάγκες των εκστρατειών εναντίον των Περσών⁷.

Τον 5^ο αιώνα, διοικητικά η αυτοκρατορία ήταν χωρισμένη σε δυτική και ανατολική, και το δυτικό τμήμα κατέρρευσε κάτω από την πίεση ξένων επιδρομέων περί το 480. Η παραγωγή των δυτικών νομισματοκοπειών επηρεάστηκε δραστικά, και το βάρος της νομισματοκοπίας πέρασε στις ανατολικές επαρχίες. Το χρυσό νόμισμα παρέμεινε γενικά σταθερό, εφόσον η ποιότητά του ήταν απαραίτητη για τον έλεγχο του στρατού και τη διοίκηση. Αργυρά νομίσματα κόβονταν περιστασιακά, σε ενθρονίσεις και επετείους. Τα αργυρά νομίσματα αποσύρονταν γρήγορα από την κυκλοφορία: στις ανατολικές επαρχίες δεν έπαιζαν ουσιαστικό οικονομικό ρόλο και, άλλωστε, δεν ήσαν κατάλληλα για καθημερινές συναλλαγές, αν και το βάρος τους μειώθηκε σταδιακά. Το χάλκινο νόμισμα, που αποτελούσε βασικό μέσο καθημερινής συναλλαγής στις πόλεις, ευτελίστηκε σε ακραίο βαθμό με τη μονάδα να φτάνει το μέγεθος φακής. Τα μικρά αυτά νομίσματα, γνωστά ως νούμια ή *minimoί*, έφεραν στη μία πλευρά προτομή και στην άλλη το αυτοκρατορικό μονόγραμμα. Όμως τα περισσότερα νούμια που διασώθηκαν και περισυλλέγονται στις αρχαιολογικές ανασκαφές έχουν διαβρωθεί σε τέτοιο βαθμό που είναι αδύνατη η ακριβής τους ταύτιση.

Το 498, ο αυτοκράτορας Αναστάσιος Α' προχώρησε σε νομισματική μεταρρύθμιση που δεν επηρέασε το βάρος και το μέγεθος του χρυσού νομίσματος, αλλά στο χάλκινο ήταν άκρως σημαντική. Ο Αναστάσιος έκοψε ένα νέο μεγάλο φύλλι, που αντιστοιχούσε σε σαράντα νούμια, που έγινε γνωστό και με το όνομα τεσσαρακοντανούμιο. Εκτός από το τεσσαρακοντανούμιο κυκλοφόρησαν και οι υποδιαίρεσεις του: κέρματα των 20, των 10, και των 5 νουμίων. Για να μην υπάρχει αμφιβολία για τη θεωρητική αξία των

⁵ Carson, ό.π. (σημ. 1), 247-275.

⁶ Η Καρχηδόνα ως το 695, η Ρώμη ως το 600 περίπου και η Ραβέννα ως το 751.

⁷ P. Grierson, *Byzantine Coins*, Λονδίνο 1982, σ. 1-149. W. Hahn, *Moneta Imperii Byzantini*, τ. I-III, Βιέννη 1873-1981.

νομισμάτων αυτών, αναγραφόταν καθαρά στον οπισθότυπό τους με το ανάλογο ελληνικό αριθμητικό: Μ στα τεσσαρακοντανούμια, Κ στα εικοσανούμια, Ι στα δεκανούμια και Ε στα πεντανούμια. Στα περισσότερα από τα νομίσματα αναγραφόταν επίσης, όχι μόνο το νομισματοκοπείο, αλλά και ο αριθμός του εργαστηρίου που το είχε παράγει⁸. Στον εμπροσθότυπο διατηρήθηκε η μορφή του αυτοκράτορα, όμως έπαψαν να εμφανίζονται μεμονωμένα μέλη της οικογένειάς του. Το 539, ο Ιουστινιανός πρόσθεσε ορισμένες τροποποιήσεις, η πιο σημαντική από τις οποίες ήταν η αναγραφή πάνω στο νόμισμα και του έτους βασιλείας κατά το οποίο είχε κοπεί, κάτι ιδιαίτερα χρήσιμο για τους σημερινούς αρχαιολόγους. Αν και ορισμένοι αυτοκράτορες, όπως ο Τιβέριος Β' (578-82) και ο Φωκάς (602-610) προτιμούσαν στα νομίσματά τους λατινικά αριθμητικά, ενώ στο νομισματοκοπείο της Αλεξάνδρειας αντί για τεσσαρακοντανούμια έκοβαν δωδεκανούμια, σύμφωνα με το τοπικό μετρικό σύστημα, γενικά ο ορθολογισμός του νέου συστήματος είναι εντυπωσιακός.

Τον 7^ο αιώνα το σύστημα αυτό διατηρήθηκε επί Ηρακλείου (610-641), αλλά η ποιότητα της κοπής χειροτέρευε αισθητά κατά τη διάρκεια της βασιλείας του. Η τάση αυτή κορυφώθηκε με τον διάδοχό του, τον Κώνσταντα Β' (641-668), ενώ τα νομισματοκοπεία έκλειναν το ένα μετά το άλλο. Το 668, όταν πέθανε ο Κώνστας, λειτουργούσε συστηματικά μόνο το νομισματοκοπείο της Κωνσταντινούπολης. Η βυζαντινή επαρχία έπρεπε στο εξής να επιβιώσει για αιώνες με συναλλαγές σε είδος για τις καθημερινές της ανάγκες.

Τα Δωδεκάνησα, όπως θα αναμενόταν, παρακολούθησαν αυτή την ιστορική εξέλιξη. Στα ανασκαφικά ευρήματα τα χάλκινα νομίσματα κυριαρχούν γιατί, προφανώς, αν κάποιος έχανε χρυσό ή αργυρό νόμισμα, έπαχνε επίμονα μέχρι να το βρει. Όμως, δεν άξιζε τον κόπο ανάλογη προσπάθεια για ένα χάλκινο, κι έτσι οι «τυχαίες απώλειες» χάλκινων νομισμάτων είναι απείρως περισσότερες. Επιπλέον, επειδή τα χάλκινα δεν είχαν ιδιαίτερη αξία ως μέταλλο, όταν έπαυε να τα αναγνωρίζει η κεντρική εξουσία έχαναν την αξία τους. Έτσι, είχαν και σχετικά μικρή διάρκεια ζωής. Για τους λόγους αυτούς τα χάλκινα νομίσματα αποτελούν αξιόπιστο χρονολογικό τεκμήριο, αλλά και κριτήριο για το επίπεδο των καθημερινών συναλλαγών στις αρχαιολογικές θέσεις. Στην πόλη της Ρόδου, που έχει ανασκαφεί συστηματικά από άκρη σε άκρη, τα χάλκινα νομίσματα του 4^{ου} αιώνα αφθονούν. Προέρχονται κυρίως από νομισματοκοπεία των Βαλκανίων, της Ανατολής και της βόρειας Αφρικής, αν και δεν λείπουν και ορισμένα που έρχονται από πιο μακριά. Από τον 5^ο αιώνα έχουμε αρκετά νομίσματα των αυτοκρατόρων Αρκαδίου και Ονωρίου⁹. Μετά, όμως, το μικρό μέγεθος των νομισμάτων και η χημική σύσταση του εδάφους συνωμοτούν για να κάνουν την ταύτιση συνήθως αδύνατη¹⁰.

Το έργο της χρονολόγησης γίνεται πολύ πιο απλό για τον αρχαιολόγο με τη στρωματογραφία του 6^{ου} αιώνα. Βέβαια οι εντυπωσιακές φόλλεις του Αναστασίου και του

⁸ Στο νομισματοκοπείο της Κωνσταντινούπολης τα εργαστήρια (*officinae*) ήταν πέντε (Α-Ε). Μικρότερα νομισματοκοπεία, όπως της Νικομήδειας, είχαν μόνο δύο (Α-Β).

⁹ Νομίσματα στο όνομα του Ονωρίου έκοβαν και τα νομισματοκοπεία της Ανατολικής αυτοκρατορίας.

¹⁰ Οι πληροφορίες για τη Ρόδο προέρχονται από αδημοσίευτες καταγραφές από τη γράφουσα 500 περίπου ρωμαϊκών νομισμάτων που προέρχονται από τις ανασκαφές της πόλης. Για τις ταυτίσεις των νομισμάτων χρησιμοποιήθηκαν οι τόμοι 3-5 του έργου της Α.Σ. Robertson, *Roman Imperial Coins in the Hunter Coin Cabinet*, Οξφόρδη 1977-1978.

Ιουστινιανού, που κάποτε ζυγίζουν πάνω από 20 γραμμάρια, έχουν την τάση να ταξιδεύουν προς τα κάτω μέσα στο χώμα, μέχρι να συναντήσουν κάποιο τοίχο ή δάπεδο, αλλά ο γραφειοκρατικός οίστρος της εποχής είναι ιδιαίτερα χρήσιμος: μπορεί κανείς να παρακολουθήσει, για 130 χρόνια περίπου, τις απώλειες κατ' έτος με μεγάλη ακρίβεια, αν και η διάρκεια παραμονής συγκεκριμένων νομισμάτων στην κυκλοφορία δεν πρέπει να παραβλέπεται, ειδικά αν συμβάλλουν τοπικοί παράγοντες. Είναι λοιπόν δυνατόν να εντοπισθούν αλλαγές στο ρυθμό της νομισματικής κυκλοφορίας, αλλά και στη γεωγραφική κατανομή των θέσεων με οικονομική δραστηριότητα. Έτσι, τοποθετούνται εύκολα στο χάρτη της αρχαίας πόλης της Ρόδου σημαντικές περιοχές που δεν είχαν ακόμη ερημώσει, όπως το εσωτερικό της παλιάς πόλης δίπλα στο μεγάλο λιμάνι, οι υπόρειες της ακρόπολης, με πυρήνα τη μεγάλη βασιλική του οικοπέδου Χατζηανδρέου, και η περιοχή του αρχαίου ναυστάθμου, στο Μαντράκι. Μπορεί, επίσης, να συγκριθεί η κατάσταση της Ρόδου κατά τον 6^ο και το α' μισό του 7^{ου} αιώνα με άλλες πόλεις της αυτοκρατορίας που έχουν ανασκαφεί συστηματικά, όπως η Αθήνα, η Κόρινθος, η Αντιόχεια και οι Σάρδεις, σε μία εποχή που τα ιστορικά κείμενα σπάνια την αναφέρουν¹¹.

Η ύφεση της νομισματικής κυκλοφορίας φαίνεται ότι στην Κω έφτασε πιο νωρίς και τα νομίσματα του Κώνσταντος που βρίσκονται εκεί είναι λιγοστά. Στην Κάρπαθο και σε άλλα μικρότερα νησιά του δωδεκανησιακού συμπλέγματος, ακόμα και επί Ηρακλείου, τα νομισματικά ευρήματα είναι συγκριτικά λίγα¹². Όμως θα πρέπει να επισημανθούν δύο στοιχεία: πρώτον, ότι οι ανασκαφικές έρευνες στα μικρότερα νησιά ήσαν, ως τώρα, γενικά περιορισμένες και, δεύτερον, ότι το νομισματικό υλικό που έχει περιουληχθεί δεν έχει εξετασθεί συστηματικά σε βάθος χρόνου, ούτε συνολικά, για να προκύψει μία πλήρης εικόνα. Επιπλέον, υπάρχουν και τα νομισματικά στεγανά: το ενδιαφέρον ενός ειδικού συχνά εστιάζεται σε συγκεκριμένη περίοδο, λ.χ. τη βυζαντινή, ή την αρχαία, ή τη ρωμαϊκή, ή σε συγκεκριμένο αυτοκράτορα, ή στην παραγωγή κάποιου νομισματοκοπείου, όπως της αρχαίας Ρόδου, ή της αρχαίας Κω, ή σε συγκεκριμένο τύπο νομίσματος. Έτσι, η έρευνα προχωρεί αποσπασματικά, ακόμη και όταν ευρήματα υπάρχουν, έστω και αν έχουν συντηρηθεί για να είναι αναγνώσιμα, πράγμα που συχνά δεν συμβαίνει. Έτσι, ενώ έχουν ταυτιστεί και καταγραφεί τα περισσότερα νομίσματα από τη μεταρρύθμιση του Αναστασίου και μετά, η καταγραφή δεν έχει ακόμη συμπληρωθεί για τους προηγούμενους δύο αιώνες. Μόνο όταν αυτό γίνει, και βρεθεί ο κατάλληλος άνθρωπος για να αναλύσει το υλικό και να προχωρήσει σε συμπεράσματα, θα αρχίσει να αξιοποιείται η νομισματική μαρτυρία στα Δωδεκάνησα. Και αυτή θα είναι μόνο η αρχή, γιατί, για να εξαντληθούν οι δυνατότητες της νομισματικής μαρτυρίας, θα χρειαστεί το ίδιο έργο να γίνει και αλλού, στο υπόλοιπο Αιγαίο, και ακόμη πιο πέρα, προκειμένου να υπάρξει η δυνατότητα για συγκρίσεις, ώστε να διαπιστωθεί πώς ακριβώς

¹¹ Βλ. Α.Μ. Κάσδαγλη, «Η νομισματική κυκλοφορία στην πόλη της Ρόδου (8ος - 16ος αι.)», *15 χρόνια έργων αποκατάστασης στη μεσαιωνική πόλη της Ρόδου*, Αθήνα 2007, σ. 422-431. Η ίδια, «Νομίσματα των μέσων χρόνων στην εκτός των μεσαιωνικών τειχών πόλη της Ρόδου», *Οβολός 9, Το Νόμισμα στα Νησιά του Αιγαίου*, τ. ΙΙ, Μέσοι - Νεώτεροι Χρόνοι, Αθήνα 2010, 159-173.

¹² Α.Μ. Κάσδαγλη, «Νομίσματα στα Δωδεκάνησα από τη μεταρρύθμιση του Αναστασίου (498 μ. Χ.) έως τον 19ο αι.», *Οβολός 8, Το Νόμισμα στα Δωδεκάνησα και τη Μικρασιατική τους Περαία*, Αθήνα 2006, 253-264.

αντανεκλούν τα ανασκαφικά νομισματικά ευρήματα την πορεία της ιστορίας και τις περιπέτειες κάθε τόπου μέσα στο χρόνο.

Άννα-Μαρία Κάσδαγλη
Αρχαιολόγος,
4η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων,
Οδός Ιπποτών, Ρόδος